

Bůh čili příroda a násilí

Hynek Tippelt¹

Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

tippelt@centrum.cz

Summary

God or Nature and Violence. The article deals with the issue of violence from the point of view of pantheism. That is why it concentrates on B. Spinoza, who is considered to be a its characteristic representative. It shows that according to Spinoza's view and in accordance with the basic theories of his philosophical system violence is as natural aspect of reality as freedom or nonviolence and that both aspects (violence and nonviolence) do not exclude each other, being effects of different perspectives. As we realize that each of our states even our uniqueness is a function of the overall dynamics, whose subject the substance itself, God or nature, is, we cease to understand the causes of our states as external, we identify with the whole of being, and at the moment all of the passivity as well as violence stops.

Záměrem tohoto příspěvku je nabídnout pár podnětů k úvaze nad poměrem násilí a panteistické spirituality. Množství autorů upozorňuje na to, že žijeme v době významných proměn západní spirituální atmosféry, a že zvláště střední Evropa se zdá být jedním z center utváření nové spirituality.² Panteismus se pak jeví jako náboženská poloha, která má šanci nahradit tu monoteistickou, přinejmenším v našem, řekněme křesťanském, kulturním okruhu.³ Vzhledem k tomu, že existuje jistá spjatost mezi násilím a náboženstvím v jeho poly- a monoteistické poloze,⁴ nabízí se prozkoumat, co lze v tomto smyslu od hypotetického panteistického obratu očekávat.

Následující úvahy se soustředí na motiv násilí v životě a díle B. Spinozy, autora, jehož myšlení bývá nejčastěji jako panteistické označováno.⁵ Vycházím z předpokladu, že v životě a díle autora panuje nutná jednota, a tak porozumění určitému aspektu jedné

¹ Mgr. Hynek Tippelt, Ph.D., Department of Philosophy and Humanities, Faculty of Arts of Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, Czech Republic. Correspondence: Mgr. Hynek Tippelt, Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Pasteurova 13, 400 96, Ústí nad Labem.

² Srv. např. T. Bubík, A. Rimmel a D. Václavík (eds.), *Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe: The Development of Secularity and Non-Religion*, London 2020.

³ Vedle aktuálních debat, které probíhají v katolické církvi na téma vztahu k přírodě a postavení člověka v ní, lze možná s ohledem na to, že nyní hovoříme o společenské atmosféře, poukázat např. na panteistické motivy v nejpůvodnějších seriálech jako *Star Wars/Hvězdné války* (víra v existenci neviditelné, ale vše obklopující, vše pronikající a vše sjednocující Síly, která má ambivalentní povahu – světlou a temnou stranu) nebo *Young Pope/Mladý papež* (výzva k přijetí faktu ne-vylučnosti lidské existence: „Spinoza nám dává výzvu, která je nejtěžší ze všech. Řekl, že ten, kdo miluje Boha, by neměl očekávat, že mu Bůh bude lásku vracet“).

⁴ Srv. např. R. Girard, *Obětní beránek*, Praha 1997, R. Girard, *Violence and the Sacred*, Baltimore 1977 nebo S. Freud, *Totem a tabu: O podobnostech v duševním životě divocho a neurotika*, Praha 2017.

⁵ Srv. např. W. Mander, „Pantheism“, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, October 2012, URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pantheism/> nebo W. L. Reese, „Pantheism“, in: *Encyclopaedia Britannica*, August 2000, URL: <https://www.britannica.com/topic/pantheism>.

oblasti může usnadnit interpretaci jiného aspektu v oblasti druhé.⁶ Nejednoznačnému vztahu tohoto muže k násilí se proto věnuji nejprve s ohledem na jeho životní zkušenosti. Poté nastíním klíčové relevantní body jeho ontologie, neboť ta je metodologickým východiskem veškerého Spinozova uvažování. Následně se na vybraných místech jeho etických úvah pokusím identifikovat pojetí násilí, hypoteticky typické pro panteistickou spiritualitu, jejímž modelovým příkladem nám Spinoza je. Závěr předloženého textu pak činí ilustrativní návrh určité imperativní artikulace pojednávaného panteistického postoje.

Někteří Spinozovi životopisci se domnívají, že jedním z ústředních zážitků, který Spinozovu osobnost formoval, byla sebevražda jeho raného učitele a snad i určitého otcovského vzoru Uriela Da Costy. Tento myslitel se údajně zastřelil poté, co byl z výnosu amsterdamské židovské obce poplíván a pošlapán na schodech synagogy.⁷ Přesvědčivost této verze poněkud narušuje zvláštní zpráva Philippa van Limborcha o tom, že Costa se rozhodl zabít sebe i svého bratra (nebo synovce). Když svého příbuzného viděl přicházet, popadl pistoli a zmáčkl spoušť, zbraň ale selhala. Sáhl tedy po jiné, obrátil ji proti sobě, vystřelil a pak umíral ve velkých mukách.⁸ V té době bylo Spinozovi 7 nebo 8 let.

Násilný charakter má i nejznámější okolnost Spinozova života, byť proběhla formou právního aktu. Když mu bylo 23 nebo 24, byl doživotně exkomunikován, proklet všemi dostupnými kletbami a všem členům židovské obce bylo zakázáno udržovat s ním jakýkoli styk a vyvarovat se jeho blízkosti včetně fyzické. Podobné stanovisko vůči němu brzo zaujalo vícero křesťanských společenství a jeho texty se dostaly na vatikánský seznam zakázaných knih. Nejisté jsou zprávy o tom, že dvakrát šťastně vyvázl z pokusu o atentát.⁹

Vrcholně násilnou je pak událost zavraždění dvou jeho blízkých. Když bylo Spinozovi 40, rozezlený dav zlynčoval a rozsápal jeho politicky činné přátele bratry de Wittovi. Některé části těl byly prodány jako suvenýry, jiné se opekly a snědly.¹⁰

Přes tyto kruté zkušenosti, které jeho život provázely, líčí Spinozovi životopisci jeho povahu jako mírnou a chování vlídné. Způsob, jímž Spinoza svou vlastní agresivitu zpracovával, nám mohou pomoci pochopit dva náznaky: zaprvé je to jeho pečeť, která nesla znak růže se zvýrazněnými trny, doprovázený nápisem *Caute!*, tedy „Dej (si) pozor!“. Zadruhé je to jeho údajný zvyk umístit dva pavouky, případně pavouka a včelu, do krabice a dobře se bavit při sledování jejich souboje. Možná dokázal Spinoza udržet zdání nekonfliktní a mírumilovné povahy díky tomu, že se stáhl do sebe, nenávistné popudy skrýval a příležitostně je oním krabicovým rituálem odreačoval.¹¹

⁶ Srv. B.-A. Scharfstein, *The Philosophers: Their Lives and the Nature of their Thought*, Oxford 1980.

⁷ S. Nadler, *Spinoza: A Life*, Cambridge 2018, s. 78-84.

⁸ U. da Costa, *Examination of Pharisaic Traditions*, Brill 1993, s. 23.

⁹ Srv.: S. Nadler, *Spinoza: A Life*, Cambridge 2018, s. 116-154.

¹⁰ Srv. J. Havercroft, *The Fickle Multitude: Spinoza and the Problem of Global Democracy*, in: *Constellations*, 2010, 17, s. 120.

¹¹ Srv. B.-A. Scharfstein, *The Philosophers: Their Lives and the Nature of Their Thought*, Oxford 1989, s. 151-2.

Ve svých filosofických pracích Spinoza násilí jako takové explicitně nepojednává. Jeden z ústředních motivů jeho ontologie však může určité násilné zaměření prozrazovat, ba dokonce může se zdát, že násilí ukazuje jako přirozený rozměr veškerého bytí. Mám na mysli tzv. *conatus* (*conatus in suo esse perseverandi*), snahu setrvat ve svém bytí, v níž podle Spinozy spočívá esence každé věci:

„Každá věc, pokud je sama v sobě, snaží se setrvávat ve svém bytí... Snaha, s níž se libovolná věc snaží setrvávat ve svém bytí, není nic jiného než činná esence této věci.“¹²

Nakolik je sama sebou, snaží se nutně každá věc prosadit samu sebe. Žádné bytí pro druhého, starost o bytí či snaha o harmonický rozvoj všech věcí do Spinozovy etiky nepatří. Jeho pohled na principy veškerého dění se může zdát až primitivní: Člověk, stejně jako cokoli jiného, má radost, když se jeho schopnosti setrvávat zvyšují, a je smutný, když jich ubývá. Žádné jiné zdroje radosti či smutku nejsou a žádné další stavy, než je radost či smutek, také ne. Veškerou realitou se tak zdá vládnout souboj všech proti všem, každý se snaží setrvat ve svém bytí a nebere ohled na cokoli jiného. Ve smyslu násilného pohledu na veškeré dění by bylo možno chápat také Spinozův všeprostopující determinismus, vyjádřený v jeho následující poučce:

„V přírodě neexistuje nic náhodného, nýbrž všechny věci jsou přirozeností Boha nutně determinováni k určitému modu existence a působení.“¹³

Cokoli je, má své jasné příčiny, které vylučují jakoukoli svobodu ve smyslu svobodné vůle nebo možnosti stát na počátku nového kauzálního řetězce, neboť „pouze Bůh je svobodnou příčinou“¹⁴ a domníváme-li se snad, že máme svobodnou vůli, je to tak jen proto, že sice jsme si „vědomi svého chtění a svých pudů, ale ani ve snách“ nemyslíme na „příčiny, jež vyvolávají ... touhu něco chtít a k něčemu zaměřovat svůj pud.“¹⁵ Vše, co existuje – vyjma substance, jak Spinoza označuje celek reality, totožný s Bohem, a synonymní s Přírodou – je součástí širší deterministické sítě vztahů, přičemž vzhledem k nekonečnosti reality nikdy není možné, aby cokoli zaujalo její ústřední místo.¹⁶ Spinoza toto stanovisko klade jako axiom:

„Žádná jednotlivá věc neexistuje v přírodě tak, aby neexistovala jiná, která je mocnější a silnější. Ať je dána jakákoli věc, je dána i jiná, která je mocnější a může způsobit její zánik.“¹⁷

Čtenář by se mohl domnívat, že jsme dle Spinozy vlastně všichni zotročeni, téměř takřkajíc znásilněni. Cokoli děláme, děláme nutně s ohledem na to, co se děje v nekonečné síti vzájemných a vše prostupujících a vše propojujících vztahů nekonečného celku všeho, co je. Determinováni a zároveň determinující, ovšem přesně pouze v tom směru a v té míře, jak jsme determinováni. Tyto logické důsledky Spinoza nepopírá, ovšem nedává jim místo posledního slova. Význam celého pojetí vylíčeného determi-

¹² B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 115.

¹³ *ibid.*, s. 33.

¹⁴ *ibid.*, s. 26.

¹⁵ *ibid.*, s. 41.

¹⁶ To má své jasné důsledky například v kontextu křesťanské nauky o člověku a jeho postavení v celku Stvoření.

¹⁷ B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 167.

nistického světa je u Spinozy jaksí pouze dočasný, nebo relativní. Věnuje mu čtvrtou část své *Etiky*, která končí částí pátou. Té takřikajíc dočasné, nebo relativní, dal vypo- vídající název „O lidské nesvobodě neboli o síle afektů.“¹⁸ Novou perspektivu pak ote- vírá v následující, s názvem, jenž rovněž říká téměř vše, „O moci rozumu neboli o lid- ské svobodě.“¹⁹

Specifický stylistický koncept Spinozova stěžejního díla natolik odráží povahu obrazu světa a procesu jeho poznávání, které líčí, že stojí za to se u něj několika větami poza- stavit. Kniha v pěti částech pokrývá paletu filosofické problematiky, již by bylo možno třídit i tak, že bychom každou z částí přiřadili jedné z klíčových disciplín. Vychází z nejobecnějších úvah o tom, co je Bůh a jaký je jeho vztah k realitě, a přes otázky po- vahy našeho vztahu ke světu a možnosti jeho poznání postupuje k popisu a interpre- taci emocionální stránky individuálního duševního a společenského života. V kon- textu výkladu možností, jimiž je možno emocionalitu kontrolovat, se pak dostává znovu do centra pozornosti předmět, který byl pojednáván na začátku knihy, totiž ce- lek reality (Příroda, Bůh). Zdá se tedy, že způsob, jímž je Spinozova kniha rozvržena, ideálním způsobem ilustruje pohyb, který vykonává jedinec, jestliže ze svého nesvo- bodného (nevědomého a smrtelného) stavu přechází ve stav svobody (vědomí a věč- nosti), který je dán určitou mírou identifikace s celkem reality jako takovým. V pohád- kové symbolice zobrazeno, chudý hlupák vyšel do světa, a když jej obešel, vrátil se jako princ nikoli nějakou náhodou, nýbrž proto, jak důstojně, odvážně nebo nesobecky jednal, neboť tím osvědčil, že co do své přirozenosti „princem“ je, tedy že jím vždy byl.

Nejúčinnější možností regulace afektů, která slibuje dosažení „lidské svobody“, spo- čívá podle Spinozy v konkrétní, tedy žité nebo takřikajíc autenticky prožívané, apli- kaci jeho ontologických východisek na konkrétní duševní stavy. Osvěžme si ústřední tezi jeho ontologické koncepce, jež bývá označována jako monismus nebo holismus, a v jejím teologickém vyznění pak jako panteismus:

„Cokoli je, je v Bohu a bez Boha nemůže ani být, ani být chápáno.“²⁰

Má-li být cokoli chápáno, musí tedy být chápáno „s“ Bohem, „skrze“ Boha neboli s předpokladem jeho existence a s předpokladem platnosti jeho esence – tak, jak ji Spinoza chápe, tedy jako nekonečné ve všech ohledech, věčné a sebe-zapříčiněné. Jest- liže takové chápání je rozumné, pak podle Spinozy právě takové nám zajistí svobodu. Přestože tedy Spinoza popírá svobodu vůle, a v tomto smyslu jsme zcela nesvobodni, „znásilnění“ ostatními věcmi, mezi nimiž vždy nutně je nějaká, která nás dříve či poz- ději přemůže,²¹ svoboda přeci podle něj možná je. Nespočívá v žádné nahodilosti či nezapříčiněnosti, ale v možnosti být sám sobě příčinou. Nepřekvapí, že se taková svo- boda týká Boha, resp. substance, tedy celku světa čili přírody, ovšem podle Spinozy má tato svoboda určitou zásadní relevanci i pro každého z nás. K osvětlení postupu,

¹⁸ B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 163.

¹⁹ *ibid.*, s. 237.

²⁰ Srv. B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 20.

²¹ Srv. „Vůle nemůže být nazývána příčinou svobodnou, nýbrž pouze nutnou“, in: B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 35. Nebo „Věří-li někdo, že mluví, mlčí nebo jedná ze svobodného rozhodnutí myslí, pak sní s otevřenýma očima“, in: B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 106.

v němž podle něj spočívá možnost osvobození, se musíme obrátit k jeho teorii afektů. V rámci našeho úsilí o sebeprosazení a setrvání se vždy nacházíme v jedinečném radostném nebo smutném stavu:

„Mysl může podléhat mnoha změnám a přecházet k větší či menší dokonalosti. Těmito trpnými stavy si můžeme vysvětlit afekty radosti a smutku. Radostí budu tedy v dalším výkladu rozumět trpný stav, jímž mysl přechází k větší dokonalosti. Smutkem budu rozumět trpný stav, jímž mysl přechází k menší dokonalosti.“²²

Spinoza zde hovoří pouze o pasivních afektech, vášních. Později dodává, že „kromě radosti a žádosti, jež jsou trpnými stavy, existují i jiné afekty radosti a žádosti, které se k nám vztahují, pokud jsme činní.“²³ Tyto stavy lze s ohledem na jejich příčiny rozdělit na aktivní a pasivní:

„Afektem rozumím stavy těla, jimiž se zvětšuje nebo zmenšuje jeho schopnost něco konat. Stejným termínem označuji ideje těchto stavů. Jestliže můžeme být adekvátní příčinou některého z těchto stavů, pak afektem rozumím konání ... V ostatních případech jimi rozumím pasivní stavy ...“²⁴

Pokud jde o analogické stavy myslí, jejich aktivita nebo pasivita je spočívá závisí na kvalitě obsahů, jimiž jsou utvářeny:

„Jednání mysli mají svůj původ v adekvátních idejích, její trpné stavy závisí jen na neadekvátních idejích“²⁵

Jak je ale možno uvažovat o nějaké aktivitě, pokud držíme předpoklad zapojení každé jednotliviny do celkové a nekonečné sítě příčin a následků? Takříkajíc, pokud nejsme tvůrci svých genů, kde je jaká aktivita nebo svoboda? Klíč k řešení tohoto zdánlivého paradoxu se skrývá v následující Spinozově tezi:

„Pasivní stav se stane aktivním, pokud ho jasně a zřetelně pochopíme.“²⁶

Jestliže nahlédneme, že každý náš stav i naše jedinečnost je funkcí celkové dynamiky, jejímž subjektem je sama substance, Bůh čili příroda, přestaneme chápat příčiny svých stavů jako vnější, ztotožníme se s celkem bytí a veškerá pasivita a s ní i násilí zaniká. Nastíněná ontologie tedy ukazuje, že násilí je stejně přirozeným rozměrem skutečnosti jako svoboda či nenásilí a že oba rozměry jsou spíše efektem různých perspektiv (hlediska věčnosti a hlediska času). Jakkoli by snad první dojem z motivu mystického ztotožnění s přírodou, potažmo všemi lidmi, mohl vyznívat ve prospěch jakési filosofie míru, pokud jde o násilí v politickém životě, Spinoza žádný pacifista nebyl. Naopak, svobodný, tedy rozumný člověk je dle jeho rozvahy nejlepší bojovník. Z toho důvodu také podle Spinozy dobrý stát nemá profesionální armádu, neboť nasazení každého žoldáka je zastíněno zápallem, s nímž svůj stát chrání každý jeho spokojený občan. Ta-

²² B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 110.

²³ *ibid.*, s. 146.

²⁴ *ibid.*, s. 101.

²⁵ *ibid.*, s. 106.

²⁶ Překlad autora článku. Vydaný překlad zní: „Afekt, který je vášní, přestane být vášní, jakmile si o něm vytvoříme jasnou a přesnou ideu.“, in: B. Spinoza, *Etika*, Praha 2004, s. 231.

kový člověk chápe, že jeho povinností je nejen svou zem chránit, ale i dodržovat všechny zákony, které v ní platí. Současně platí právo na revoluci nebo jinou formu občanské neposlušnosti v případě, že se situace ve státě zvrhne v tyranii, tedy stav, který není v souladu s rozumnými cíli jeho lidu, mezi nimiž je na prvním místě svoboda.²⁷

Radikálně žité panteistické stanovisko je však snad až příliš zřídka dosahováno. Nechává Spinoza svým „hlediskem věčnosti“, které odhaluje také bezvýhradný etický relativismus, svého čtenáře napospas nihilismu? Dobré je pro mě to, co prospívá mé sebezáchově, zlé to, co jí odporuje. Zdánlivě nebezpečné důsledky tohoto etického „primitivismu“ jsou vyloučeny celostní perspektivou: Sebezáchově nepochybně prospívá klid ve vztazích, na nichž je jedinec závislý nebo jež má možnost využívat, absence násilí ve společnosti, láska, důvěra, přátelství i vzájemná výpomoc. Vzhledem k podobnosti mezi různými lidmi je navíc zřejmé, že to, co prospívá jednomu, prospívá většinou i ostatním, takže nakolik je to možné, nenávidět se vždy vyplatí překonávat láskou, resp. smutek (třeba z toho, co hezkého má druhý) radostí (třeba z toho, že mi nebude závidět, co mám já). V konečném důsledku pak vzhledem k tomu, že platí, že existuje jen jediná věc, příroda neboli Bůh, prospívá každému – jakožto oné jediné věci – vždy a vše, co se děje a dít může. Každé násilí tak připomíná spáče, který se obrací z boku na bok a přitom se šfouchne do vlastního oka, zatímco ideál nenásilí jakoby asocioval úzkost chlapečka před prvním stříháním vlasů. Při tomto poznání, kam s agresivitou, jíž jsme nadáni? Existuje takřikajíc legitimní cíl, vůči němuž se napnout naši vrozenou násilnost či momentální chuť ničit vždy vyplatí. Jsou jím naše vlastní neblahé návyky, naše lenost a nepochopení. K čertu se vši tou někdejší slabostí, do háje s překonanou leností a ať už konečně mlčí zapomenutá hloupost!

Shrnutí

Článek tematizuje problematiku násilí z hlediska panteismu, za jehož charakteristického reprezentanta pokládá B. Spinozu. Ukazuje, že dle Spinozových názorů a v souladu se základními tezemi jeho filosofického systému je násilí stejně přirozeným rozměrem skutečnosti jako svoboda či nenásilí a že oba rozměry (násilí i nenásilí) jsou spíše efektem různých perspektiv (hlediska věčnosti a hlediska času) než vzájemně se vylučujícími skutečnostmi. Jestliže nahlédneme, že každý náš stav i naše jedinečnost je funkcí celkové dynamiky, jejímž subjektem je sama substance, Bůh čili příroda, přestaneme chápat příčiny svých stavů jako vnější, ztotozníme se s celkem bytí a veškerá pasivita a s ní i násilí zaniká.

Použitá literatura

Bubík, T., Remmel, A. a Václavík, D. (eds.), *Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe: The Development of Secularity and Non-Religion*, London 2020

Costa, U. da, *Examination of Pharisaic Traditions*, Brill 1993

²⁷ Srv. B. Spinoza, *Traktát theologicko-politický*, Praha 1922, zvláště kapitola 20, a B. Spinoza, *Benedikta de Spinozy Rozprava politická*, Praha 1939, zvláště kap. 7 a 8, z nichž vyjímám: „Za vojenskou službu se platit nemá, neboť nejvyšší odměna za tuto službu je svoboda... ve válce nemůže být ... mocnější pobídky k vítězství, než je vidina svobody...“, in: B. Spinoza, *Benedikta de Spinozy Rozprava politická*, Praha 1939, s. 50; dále: „... nejstatečněji bojují ti, kdož bojují za oltáře a rodinné krby“, in: *ibid.*, s. 61.

- Freud, S., *O člověku a kultuře*, Praha 1990, s. 200-209.
- Freud, S., *Totem a tabu: O podobnostech v duševním životě divocha a neurotika*, Praha 2017
- Girard, R., *Obětní beránek*, Praha 1997
- Girard, R., *Violence and the Sacred*, Baltimore 1977
- Havercroft, J., *The Fickle Multitude: Spinoza and the Problem of Global Democracy*, in: *Constellations*, 2010, 17, s. 120–136.
- Mander, W., „Pantheism“, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, October 2012, URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pantheism/>
- Nadler, S., *Spinoza: A Life*, Cambridge 2018, s. 78-84.
- Reese, W. L., „Pantheism“, in: *Encyclopaedia Britannica*, August 2000, URL: <https://www.britannica.com/topic/pantheism>.
- Scharfstein, B.-A., *The Philosophers: Their Lives and the Nature of Their Thought*, Oxford 1989
- Southard, E. E., *Sigmund Freud, pessimist*, in: *The Journal of Abnormal Psychology*, roč. 14, č. 3, srpen 1919, s. 197-216.
- Spinoza, B., *Etika*, Praha 2004
- Spinoza, B., *Traktát theologicko-politický*, Praha 1922
- Tippelt, H., *Vztah ideje a afektu u Spinozy. Inkrementálně-holistická interpretace*, Ústí nad Labem 2010